

Мар'яна БАРЧУК,

*кандидат філологічних наук, викладач кафедри української мови ДВНЗ
“Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”
(Україна, Івано-Франківськ) otyn@ukr.net*

НЕОЛОГІЗМИ В ТЕКСТАХ ПЕРЕМИСЬКИХ ДРУКІВ СЕРЕДИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано низку неологізмів та оказіоналізмів у контексті лексичних змін в українській літературній мові Галичини окресленого періоду. Матеріалом для розвідки стали перемиські друки, вміщені головно в альманасі “Лірвак з-над Сяну” 1850 р. та “Перемисьлянини”, номери якого виходили друком в 1850-1964 рр. Презентовані неологізми були новаторськими спробами у мовно-літературній творчості тогочасних галицьких авторів, покликаними поповнити та розширити лексичний запас. З перспективи сьогодення, ці слова не закріпилися у активному вжитку, але, попри це, неологізми стали важливим кроком у процесі творення нової української літературної мови, а деякі з них могли б знову ввійти в активний вжиток у сучасній українській літературній мові.

Ключові слова: *неологізм, українська літературна мова, Галичина, оказіоналізм, літературна норма.*

Лит. *11.*

Mariana BARCHUK,

*Candidate of Philological Sciences, Teacher, Department of Ukrainian language, SHEE "Vasyl Stefanyk Precarpathian National University"
(Ukraine, Ivano-Frankivsk) otyn@ukr.net*

NEOLOGISMS IN TEXTS PRZEMYSŁ ALMANAC MIDDLE OF XIX CENTURY

The analysis of the neologisms and nonce words (occasionalisms) of the Ukrainian standard language formation in the 19th century in Halychyna is conducted in the article. The topic is based on the lingual sources and material of “Liryak znad Sianu” 1850 and “Peremyslanyyn” which printed in 1850-1964. Presented neologisms were innovative attempts at linguistic and literary work of contemporary Galician authors, designed to replenish and expand their vocabulary. From the perspective of today, these words are not entrenched in active use, but neologisms became an important step in the creation of a new Ukrainian literary language, and some of them could re-enter the active consumption in modern Ukrainian literary language.

Key words: *neologism, the Ukrainian standard language, Halychyna, literary norm.*

Ref. 11.

Марьяна БАРЧУК,

*кандидат філологічних наук, преподаватель кафедры українського
языка ГВУЗ "Прикарпатський національний університет імені
Василя Стефаника" (Україна, Івано-Франківськ) otup@ukr.net*

НЕОЛОГИЗМЫ В ТЕКСТАХ ПЕРЕМЫСКИХ АЛЬМАНАХОВ СРЕДИНЫ XIX ВЕКА

В статье проанализированы неологизмы и окказионализмы в контексте лексических изменений в украинском литературном языке Галичины названного периода. Материалом для анализа стали тексты, помещенные в основном в альманахах "Лирвак из-за Сяна" 1850 г. и "Перемышлянин", номера которого выходили в свет с 1850 г. по 1964 г. Представленные неологизмы были новаторскими попытками литературно-языкового творчества тогдашних галицких актеров, призванными пополнить и расширить лексический запас. С перспективы сегодняшнего дня, эти слова не закрепились в активном употреблении, но, несмотря на это, неологизмы стали важным шагом в процессе создания нового украинского литературного языка, а некоторые из них могли бы снова войти в активный обиход в современном украинском литературном языке.

Ключевые слова: *неологизм, український літературний язык, Галичина, окказионализм, літературна норма.*

Лит. 11.

Постановка проблеми. Галичина посідає особливе місце не лише в історико-культурному житті України, а й у процесі розвитку нової літературної української мови. Становлення літературної мови в Галичині було пов'язане з полівекторними державно-суспільними перетвореннями [4]. Неологізми – невеликий за обсягом, але функціонально вагомий шар лексики, який відбиває особливості творення нових слів та тенденції нової української літературної мови на народній основі в Галичині середини XIX століття. Найчастіше неологізми творилися у сферах новітньої термінології, на потреби літературних та суспільних вимог доби, а також для увиразнення засобів поетично-художнього, публіцистичного та наукового стилів. Тогочасні автори керувалися бажанням розвивати мовний потенціал нової літературної мови у різних функціональних стилях, її виражальні можливості, експериментуючи на мовному ґрунті [5].

Аналіз досліджень. Матеріалом для розвідки стали перемиські друки, вміщені головню в альманасі “Лірвак з-над Сяну” 1850 року та періодичному виданні “Перемишлянин”, номери якого виходили друком в 1850-1964 рр. Серед досліджень неологізмів в історії української літературної мови, період ХІХ століття згаданий побіжно, тому на фоні мовознавчих праць, присвячених цьому періоду, варто відзначити розвідку Є.Грицака “Українська літературна мова в Галичині в середині ХІХ сторіччя”, а також у окремій статті “Неологізми Йосипа Лозинського з половини ХІХ сторіччя” [1; 76], яка вийшла друком в 1937 році у журналі “Рідна мова”.

Постановка завдання. Розвідка покликана висвітлити способи та типи творення неологізмів та okazіоналізмів у новій літературній мові Галичини ХІХ століття, проаналізувати приклади нових лексем, встановити їх семантичні особливості, відтак простежити риси мовотворчих процесів доби на тлі розвитку сучасної української літературної мови. Аналіз неологізмів, серед творців яких були Й.Лозинський, А. Добрянський, Л. Данькевич, П. Леонтович та інші, здійснено за такою схемою: слова-переклади охарактеризовані окремо, а головний масив лексем проаналізовано за приналежністю до частин мови, оскільки складно було б визначити конкретні механізми і способи творення цього лексичного шару, чи також віднести їх до конкретних тематичних груп. Інколи вдається простежити чи виявити трансформаційні зміни загальнослов’янських лексем, базуючись на наведенні паралелей з інших слов’янських мов.

Виклад основного матеріалу. Способи творення неологізмів розвивалися в двох напрямках – похідні від питомої української лексики, від інших мов, калькування лексем. Дослідник Є.Грицак вказує на те, що серед неологізмів серед тогочасних галицьких авторів домінувало творення лексем “від коренів нашої мови” та “від перетворення чужих слів на український лад” [1, 76]. Спосіб творення неологізмів на основі питомої української, чи, ширше, слов’янської бази, становить половину новотворів. Другим напрямом є адаптація на українському мовному ґрунті, де тип нових лексем зумовлений міжмовними інтерференціями сусідніх слов’янських мов, але також посередництвом угорської, німецької та частково румунської мов. Серед неологізмів ХІХ є так звані “слова-переклади”, які відрізнялися від справжніх неологізмів тим, що фактично були кальковані з коренів чи слів латинської мови, рідше – з старогрецької, а також творилися від старослов’янських коренів. Вони зазвичай позначали міжнародні терміни з наукової, юридичної та церковної сфер, тому згодом вийшли з ужитку, набувши статусу архаїзмів,

проте були популярні серед тогочасної інтелігенції, особливо серед москвофілів, які намагались в такий спосіб “оновити” та модернізувати язичіє.

Яскравими прикладами слів-перекладів можуть бути такі як: *благоузнати* – затвердити (переклад лат. *approbatum*) [2, 23]; *годованець* – вихованець семінарії (пер. лат. *alumnus*), згодом набуло форми *питомець*; *візитація* – канонічні оглядини; *острѣї ізпиту* – згодом *стислі ізпиту* (пор. лат. *examina rigorosa*) – тоді у європейських університетах такі іспити передували отриманню ступеня доктора наук; *періодійні письма* – журнали та часописи [1, 79]. Особливою популярністю користувався в ХІХ столітті новотвір *землепис* – географія, до якого долучив Й.Лозинський також свій варіант *країопис*, який не ввійшов у активний обіг, а невдовзі обидва неологізми занепали, виявившись оказіоналізмами [3, 24-25]. За посередництвом польської мови прижився неологізм латинського походження *тимчасово* – (пор. пол. *przewizogocznie*), а згодом перейшов у загальноукраїнський активний вжиток. Також часом вживалися паралельні форми: *фільфарок* і *футор* (хутір) [9, 79]. У текстах Й.Лозинського трапляються і богемізми, що мали значення неологізмів: *уближиты* – зашкодити та *притомный* – присутній: “*никому не ублизив*”, “*никому з притомних гостей не прийшло до мисли*” [9, 23].

Деякі авторські лексеми-новотвори, зокрема *всеучилище* – університет, *книгосбѣръ* – книгозбірня, *книгопечатня* – друкарня та *вѣдличный* – синонім (пор. рос. *отлично*) до полонізму *знакомитый* сам Й.Лозинський вважав особливо вдалим, однак з них прижились лише дві останні. Лексема *книгосбѣръ* – “*згромадивъ великѣй і краснѣй книгосбѣръ*” [11, 30] у такому варіанті не увійшла до вжитку, однак схоже слово *книгозбірня* функціонувало в українській мові до 30-х р., доки його не замінив інтернаціоналізм *бібліотека*, затверджений правописом 1933 р., який дотепер залишився в українській мові як літературна норма. Також дослідник наголошує, що лексема *книгопечатня* – “*купивъ дипломъ на книгопечатню*” [11, 30] згодом зазнала усічення і у формі *печатня* активно вживалася в Галичині до 40-х рр. ХХ століття – як і прикметник *вѣдличный* у значенні “найкращий” стосовно успіхів у науці [10] чи у значенні “знаний”, “відомий” – “*з ученими і знакомитыми вѣдличными мужама зістававъ у писемним відношенню*” [11, 31].

Деякі неологізми були утворені за аналогією до нових понять та найменувань, що виникали у Австро-Угорській імперії [5], наприклад, військова термінологія – прийшли через адаптацію польського аналогу до німецького терміну, було утворене словосполучення *вербовничя коменда* – військово-призовна комісія (пор. пол. *werbownicza komenda*),

а також слова, що ввійшли в моду у пресі: *вылучный* – виключний, оригінальний (пол. *wyłączny*) [8, 618], *смертельник* – звичайна людина (*śmiertelnik*) [8, 450]; слова-привітання – *шанѣсть зложити* – привітатись (*złożyć uszanowanie*) [8, 49-51]; *встискати* – стиснути в обіймах, обійняти (пол. *ściskać*) “*радно друга встискаю*” [9, 20] .

За старослов’янським взірцем утворені такі неологізми, як *глядь* – погляд (взгляд) “*мрачным глядомъ въ всѣхъ вдивився*” [97], *недозорь* – недогляд, *дождить* – йде дощ, дощить тощо, які вживалися головню у літературних творах. Форма *дождить* адаптована для української мови завдяки типовій формі інфінітива. У словах зі спеціалізованих сфер, зокрема освітньої та церковної, а саме: *воститалище* (бурса, інтернат), *испытиватель* (екзаменатор) та *книгохранилище* (у значенні бібліотека) помітні впливи церковнослов’янщини як данина культурній історичній традиції. Реформи у сфері освіти проходили повільно, церковних реформ це стосувалося ще менше, тому саме у цих царинах язичіє та церковнослов’янські впливи найдовше зберігали міцну позицію.

Рідкісне слово *лѣрвакъ* – лірник, кобзар, створене в Галичині, це приклад і неологізму, і окупаціоналізму, і локалізму заразом, оскільки лексема мала свій відповідник на Харківщині – *лірвист*, підтвердження чому Є.Грицак знайшов у словнику Б.Грінченка [1, 50]. Разом з неологізмом *лѣрва* воно зафіксоване у тексті “Лірвака з-над Сяну” – “*Лѣрвакъ окомъ покотывъ – мрачнымъ глядомъ въ всѣхъ вдивився*” та “*Лѣрва сумни дала звуки*” [9, 7].

Щодо головної частини неологізмів, то часто вони складні для тлумачення, тому лише в контексті прикладів можна виявити їх значення. Серед зафіксованих неологізмів, по групованих за частиномовною приналежністю, цікавими видаються наступні.

Іменникову групу презентують лексеми: *генварь* – січень, *грайка* – кобза, *довѣренье* – довір’я, *доводительство* – провід; *воня* – пахощі, *часомѣрець* – хронометр, *недозорь* – недогляд, *моднярка* – кравчиня, швачка, *побѣдьяни* – переможці. Їх специфіку варто розглянути детальніше поряд з прикладами. Лексема *генварь* – січень: “*дня 6 го Генваря 1654 Русь южная соединилась съ сѣвernoю*” [10, 32], *грайка* – кобза “*перестали грайки грати*” [9, 7], *воня* – пахощі “*любымъ тя отдыхомъ вонѣ витають*” [10, 23], “*первесноньки воню багату стелять землицѣ*” [9, 56]. Цікавою для аналізу є лексема *гудба*, *гудьба* – приклад адаптації на українському мовному ґрунті лексем з інших слов’янських мов, оскільки у чеській, словацькій та хорватській лексема *hudba* – має значення “музика”. Натомість в інтерпретації М. Шашкевича (автора цього неологізму) воно набирає значення “гудіння”, “гамір”, а навіть

“музичні розваги”, як у прикладі: “часы заказани вь которыхъ жаднии весѣля, гудьбы и и ни гучнии забавы отправляются не повинни” [11, 7]. Віддієслівний іменник “гудба” у Шашкевича набув саме такого семантичного значення через своє звукове оформлення, оскільки дієслово “гудіти” серед значень має й таке, як негативний для сприйняття звук чи звучання. Лексема *часомѣрець* – хронометр, годинник: “когутъ – *часомѣрець (хронометеръ), прогонитель страхѡвъ*” [10, 46] – новотвір М.Костомарова, що у контексті позначає півня. Авторське бачення наділило півня – птаха, який в уявленні українців завжди співвідносився з часом, тотожністю з годинником; замість традиційної лексеми, М.Костомаров пропонує свій неологізм, хоча поряд подає вже існуючий варіант. Спосіб творення лексеми *часомѣрець* є типовим, однак важливо, що беручи за взірець відоме грецького походження слово *хронометр*, автор творить його за допомогою двох основ з українського мовного запасу: *час* та *міряти*, тим самим підкресливши мовні тенденції творення слів на народній основі.

Лексема *недозорь* – недогляд “*неразь малеькій недозорь газдыни надѣлалъ немало шкоды*” [10, 79] утворена за допомогою префікса *недо* та старослов’янської основи *зорь*; в сучасній УЛМ є низка іменників такого типу на позначення від’ємності з префіксом *недо*, *недосіл*, *недобір* тощо. Закріпилася лексема *недогляд*, теж з старослов’янським коренем *глядь*, кий мав значення 1) дивиться 2) пильнувати, 3) доглядати. Неологізм *моднярка* об’єднує в собі значення швачка, кравчиня, модистка “*женщина не може ити коло моднярки и не заглянути до skleпу*” [11, 71]. *Побѣдьяни* – переможці: “*пѣсни побѣдьян довокѡла вь степныхъ дубровахъ ся ѡтзываютъ*” [9, 19], утворене від спільнослов’янського кореня – як у словах “*побіда*”, “*побідитель*”.

Прикметники: *воняний* – запашний “*глянь на воняни Буга ниви*” [9, 23] та *вонявий* – слова з однаковим значенням, що вживалися паралельно. Утворені за польськими та словацькими аналогіями (відповідно *wonpu* і *wóna*) [7] [8], як і у випадку з іменником *воня*. Також слово *красава* – варіант лексеми *красива*: “*глянь но на тую красаву долину*” [9, 24]. З дієприкметників зафіксовано лексему *неожитий* (парубок) – у значенні неодружений: “*очереть сухій означае неожитиго парѡбка, молодця*” [10, 40], яка радше вживалася стосовно неістот, і зберегла це значення (наприклад, *неожитий дім*) перейшла до сучасного українського лексичного активу.

Прислівникова група неологізмів чимала: *стоняво* – тут у значенні “*навстоячи*”, “*стоячи на ногах*”: “*лѣрвакъ вставъ стоняво – поклонився*” [9, 7] (лірник підвівся і вклонився навстоячи), *надеждно* – з надією:

“тихо всьо ждає, надєждно кождий вдивився” [9, 18], радно – радо, з радістю “радно друга я встискаю” [9, 20], любиво – любо “в загрбній нивѣ.. якъ тамъ любиво!” [9, 31], роспадно (любитися) – дуже сильно, до загину тощо “зъ малу роспадно ся любимъ” [9, 20], радно – радо, радісно “радно друга встискаю” [9, 20], ревливо – “якъ черчить въ них слезка ревливо” [9, 18].

Помітно, що часто автори утворювали інваріанти неологізмів, які виступали у різних частинах мови – як прислівник і прикметник у випадку лексеми *роспадно- роспадный*, чи іменник і прикметник *воня – вонявий*. За допомогою функціонування неологізмів такого типу у різних частинах мови тогочасні творці нової літературної мови прагнули збагатити її лексичний запас новими семантичними значеннями та відтінками.

До дієслівної групи можні віднести такі неологізми: *двизѣти*, *заполонѣтися*, *зжєгты*, *печалѣти*, *схорѣти*, *сцюбити*, *черчити*. Неологізм *двизѣ* “в воздухъ и низъ двизѣ” – означає тремтять, дрижить, очевидно утворене від дієслова “двигтїти”; *зжєглы* – спалили “сонца лучы зжєглы мракъ” [10, 37]; *печалѣти* – сумувати, журитися “довгожь згадковъ намъ знидѣти, долгожь...долго печалѣти?” [9, 32], *сцюбить* – встромить (тут бджола) “сцюбить пищокъ въ зель ковпакъ” [10, 37]; *схорѣли* – “цвѣтки схорѣли свѣжо ѳжили” [9, 18]; *черчити* – від церковнослов’янського “чертити” – провести, прокреслити, тут: залишає слід – “якъ черчить слезка ревливо” [9, 18]. Неологізми *сцюбити*, *зжєгты* та *двизѣти* належать до авторських слів відомого представника галицької інтелігенції Луки Данкевича. Серед дієслів є фольклорний за походженням зворот *вжалуватися слезовъ* – плакати, “вилити жаль у сльозах” тощо, який творить антонімічну пару за значенням: *невжалуватися слезовъ*, тобто “стримати сльози” – “мовчкомъ миленька мовъ скаменѣла й слезковъ ся невжаловала” [9, 21].

Дієприкметник презентований формою *заполонѣлася* зі значенням “зачервонїлася”, “зашарїлася” “нерозцвѣтая розжа спустила стидливо очи, заполонѣлася ще бѣльше” [10, 68] та “при названю имени певного господина заполонїлася” [10, 72]. Поряд з цим неологізмом вживається традиційний зворот “зарумянивѣшиь ѳт стыду” [10, 71]. Вживання таких паралельних форм не було випадковим, воно підкреслювало мовні можливості та різноманїтність лексичних форм української мови.

До спроб творення нових лексем належать теж не надто вдалі авторські спроби, які можна вважати оказіоналізмами, оскільки їх вживання було фрагментарним, ситуативним. Це, зокрема, прикметники презентовані лексемами *мягкослужѣй* – що має ніжне звучання, приємний на слух (автор Б. Леонтович), *водобарвный* – безбарвний (кольору води), *рев-*

ливий – зворушливий (утворений за аналогією до загальноукраїнського *ревний*, яке, як паралель, на той час вже функціонувало на Галичині). Також оказіоналізмами виявилися іменникові лексеми типу *муткѡсть* – делікатність м'якість – “*замѣна согласныхъ становить тую муткѡсть и лагѡднѡсть мовѣ славяньськихъ*” [9, 35], *успѣхає* – тут у значенні зумовлює, забезпечує розвиток, спричинює “*замѣна самогласныхъ єднои за другуу успѣхає той рухъ въ мовахъ славяньскихъ*” [9, 35], також слово “*розтопастія*” – “*у насѣ старіи стрѣхи поростають мхомъ или розтопастію*” [11, 65], використаний на позначення рослинної різноманітності; тут – різнотрав'я.

На деякі з подібних специфічних новотворів вказує Є.Грицак, маркуючи ці лексеми як “слова рідкі, дивні, неясні та неправильні”; “дивогляди та промахи піонерів” [1, 63], оскільки нерідко з'являлися вони як неправильна форма незрозумілого чи неправильно почутого слова. Це такі оригінальні лексеми як *взыгра* – мелодія, *взыграватися* – гратись, глузувати, *вонячий* “*цвѣток вонячий люди виплекали собѣ*” [9, 90], “*сонце попрощало вонячу землю*” [9, 77] – тут у значенні “запашний” (це третій варіант до вищезгаданих лексем *воняний* та *вонявий*) авторства Павла Леонтовича, який був невдалою спробою і не ввійшов у вжиток; також не набув популярності інший новотвір П. Леонтовича, прислівник *несхлюдно* – негарно “*єй брови зближались къ собѣ дуже несхлюдно*” [9, 86]. Мовний зворот, недоліком якого є не зовсім чітке семантичне значення – *марцьова планита* “*они просто въ сторону якъ марцьова планита садили зъ ѡтки ся голось чути дававъ*” [9, 93] – найімовірніше, у контексті вжито у значенні “бігли дуже швидко”, “з розгоном” тощо (знову приклад не надто вдалого авторського задуму П. Леонтовича). Як бачимо, вони не набули широкого вжитку, однак є кілька лексем, що перейшли в активне використання і у сучасній літературній мові: *надѣйный*, *становище* тощо. Всі ці слова-неологізми були у словнику Б. Грінченка, з яким дослідник зв'язав значення лексем нової української мови в Галичині.

Висновки. Як підсумок, варто зазначити, що презентовані неологізми були новаторськими спробами у мовно-літературній творчості тогочасних галицьких авторів, покликаними поповнити та розширити лексичний запас. З перспективи сьогодення, ці слова не закріпилися у активному вжитку, але, попри це, неологізми стали важливим кроком у процесі творення нової української літературної мови, а деякі з них могли б знову ввійти в активний вжиток у сучасній українській літературній мові.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Грицак Є. Вибрані українознавчі праці / Упорядник В.Пилипович. – Том II. – Перемишль-Львів : Перемиська бібліотека, 2002. – 490 с.
2. Лірвак з-над Сяну. Перемиські друки середини XIX століття / Упорядник В.Пилипович. – Перемишль : Перемиська бібліотека, 2001. – 441 с.
3. Лозинський М. Галичина в життю України. Українознавство: документи, матеріали, раритети. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – С. 7–65.
4. Стеблій Ф. І. Предтеча „Руської Трійці” : Перемишльський культурно-освітній осередок першої половини XIX ст. / Ф. І. Стеблій // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Шашкевичівська комісія. Бібліотека Шашкевичіани, №2 (7). – Львів, 2003. – 95 с.
5. Słownik Języka Polskiego, Tom II, PWN pod red. M.Szymczaka, wydanie VIII, Warszawa, 1993. – 1088 s.
6. Słownik Języka Polskiego, Tom III, PWN pod red. M. Szymczaka, wydanie VIII, Warszawa 1993. – 1104 s.
7. Slovník Rusko-slovensky a slovensko-rusky, Táňa Balcová, vyd. – II, Bratislava, 2010. – 856 s.

REFERENCES

1. Hrytsak Ye. Vybrani ukrainoznavchi pratsi / Uporiadnyk V.Pylypovych. – Tom II. – Peremysl- Lviv : Peremyska biblioteka, 2002. – 490 s.
3. Lirvak z-nad Sianu. Peremyski druky seredyiny XIX stolittia / Uporiadnyk V.Pylypovych. – Peremysl: Peremyska biblioteka, 2001. – 441 s.
4. Lozynskiy M. Halychyna v zhyttiu Ukrainy. Ukrainoznavstvo: dokumenty, materialy, rarytety. – Ivano-Frankivsk: Plai, 1999. – S. 7–65.
5. Steblii F. I. Predtecha „Ruskoj Triitsi” : Peremysl'skyi kulturno-osvitnii oseredok pershoi polovyny XIX st. / F. I. Steblii // Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakovycha NAN Ukrainy, Shashkevychivska komisiia. Biblioteka Shashkevychiany, №2 (7). – Lviv, 2003. – 95 s.
6. Słownik Języka Polskiego, Tom II, PVN pod red. M. Szymczaka, wydanie VIII, Warszawa, 1993. – 1088 s.
7. Słownik Języka Polskiego, Tom III, PVN pod red. M. Szymczaka, wydanie VIII, Warszawa 1993. – 1104 s.
8. Slovník Rusko-slovensky a slovensko-rusky, Tana Balcova, vyd. – II, Bratislava, 2010. – 856 s.